

UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

Završni rad

ODRASTANJE BEZ OCA I PSIHOLOŠKI RAZVOJ DJETETA

MENTOR

prof. dr. Đenita Tuće

STUDENT

Armin Babović

Sarajevo, novembar, 2023

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

Final thesis

**GROWING UP WITHOUT A FATHER AND CHILD'S PSYCHOLOGICAL
DEVELOPMENT**

MENTOR

prof. dr. Đenita Tuće

STUDENT

Armin Babović

Sarajevo, november, 2023

SAŽETAK

Rad se bavi tematikom odrastanja bez oca i psihološkim razvojem djeteta. Danas je ova tema veoma istaknuta, što je posljedica izmijenjene dinamike unutar obiteljskih odnosa, uloga i načina ispoljavanja uloga. Historijske, političke i kulturalne fluktuacije u društvu su ponovno istakle važnost očinstva i njegove uloge u porodici. Postavile su nove standarde egalitarističkog očinstva zbog čega je bitno istražiti spektar posljedica koje ostavlja savremena nestabilnost prisustva očeva u dječijem odgoju. Tema je obrađena kroz prizmu tri ključna pitanja: savremene konceptualizacije očinstva, njegovih doprinosa u razvoju djeteta i uticaja odsustva oca na psihološki razvoj djeteta. Unutar savremene konceptualizacije očinstva predstavljena je operacionalizacija očinstva kroz više sfera. To su: biološka, socijalna, kulturalna i pravna. Predstavili smo, također, i historijske promjene u određenju pojma očinstvo, koji se tokom vremena značajno mijenjao, primarno zbog stalnih rekurentnih rasprava o njegovom položaju i ulozi unutar društva i porodice. Zatim su predstavljene komponente doprinosa očinstva za razvoj djece. Prije svega, spomenuta je bitnost same uključenosti oca u odgoj djeteta. Istaknuti doprinos očinske uključenosti se može vidjeti kroz bolji odnos sa djetetom, zatim kroz pozitivne uticaje na obrazovne i ekonomske ishode. Isto tako, dotakli smo se teme očinskog doprinosa socijalnim, kognitivnim i emotivnim ishodima, te opštoj dobrobiti djeteta, kao i očevog doprinosa u smanjenju rizičnog ponašanja kod djece. U dijelu rada koji se tiče uticaja očevog odsustva na psihološki razvoj djeteta, razrađene su teme obrazovanja, reproduktivnog razvoja, te internalnih i eksternalnih ponašanja. Unutar datih tema spomenuti su ključni indikatori: akademski uspjeh, rezultati na testovima, kognitivne vještine, ponavljanje razreda, menarha, seksualni odnosi, trudnoća, emocionalna i socijalna prilagodba, delikventno ponašanje i mentalna stanja (anksioznost, depresija i negativne misli). Širok spektar istraživanja je pokazao da očevo odsustvo igra značajnu ulogu u psihološkom razvoju djeteta u više sfera njegovog razvoja. Isto tako, pokazani su nekonzistentni rezultati u svakoj od navedenih kategorija, što upućuje na zaključak da je očevo odsustvo kompleksan konstrukt kojem se trebati posvetiti veća pažnja, kako bi se došlo do preciznijih rezultata.

Ključne riječi: očinstvo, očevo odsustvo, psihološki razvoj, savremeno očinstvo, obrazovni/reproduktivni/biheviornalni ishodi

ABSTRACT

The paper deals with the topic of growing up without a father and the psychological development of a child. Today, this topic is very prominent, which is a consequence of the changed dynamics within family relationships, roles and ways of expressing roles. Historical, political and cultural fluctuations in society have re-emphasized the importance of fatherhood and its role in the family. They set new standards of egalitarian fatherhood, which is why it is important to investigate the spectrum of consequences left by the contemporary instability of fathers' presence in children's upbringing. The topic is addressed through the prism of three key issues: contemporary conceptualization of fatherhood, its contributions to child development, and the impact of father's absence on the child's psychological development. Within the contemporary conceptualization of fatherhood, the operationalization of fatherhood through several spheres is presented. These are: biological, social, cultural and legal. We have also presented historical changes in the definition of the term fatherhood, which has changed significantly over time, primarily due to constant recurrent discussions about its position and role within society and the family. Then, the components of fatherhood's contribution to children's development are presented. First of all, the importance of the father's involvement in the upbringing of the child was mentioned. The prominent contribution of paternal involvement can be seen through a better relationship with the child, then through positive influences on educational and economic outcomes. Likewise, we touched on the topic of the father's contribution to social, cognitive and emotional outcomes, and the general well-being of the child, as well as the father's contribution to reducing risky behavior in children. In the part of the work that concerns the impact of the father's absence on the child's psychological development, the topics of education, reproductive development, and internal and external behaviors are elaborated. Within the given topics, key indicators are mentioned: academic success, test scores, cognitive skills, grade repetition, menarche, sexual relations, pregnancy, emotional and social adjustment, delinquent behavior and mental states (anxiety, depression and negative thoughts). A wide range of research has shown that the father's absence plays a significant role in the child's psychological development in several spheres of his development. In the same way, inconsistent results were shown in each of the mentioned categories, which points to the conclusion that father's absence is a complex construct that needs more attention, in order to reach more precise results.

Keywords: fatherhood, father absence, psychological development, contemporary fatherhood, educational/reproductive/behavioral outcomes

SADRŽAJ

1. UVOD	6
2. OČINSTVO.....	7
2.1. Definicija očinstva.....	7
2.2. Tradicionalno i savremeno očinstvo.....	9
3. SPECIFIČNI DOPRINOS OČEVA BAVLJENJA DJETETOM.....	11
4. ODRASTANJE BEZ OCA	14
4.1 Razvojne posljedice povezane s akademskim postignućem	14
4.2. Razvojne posljedice povezane s reproduktivnim ponašanjem	18
4.3. Razvojne posljedice povezane s internaliziranim i eksternaliziranim problemima	21
5. ZAKLJUČCI	26
6. LITERATURA	28

1. UVOD

U posljednja dva desetljeća (Romina, 2016), u naučnoj zajednici se počelo intenzivno istraživati pitanje uloge oca u odgoju djeteta (Kathleen, Frank i Jeremy, 1998). Jedan od razloga za povećano interesovanje naučnika za temu očinstva su razne političke i ekonomske promjene koje su promijenile tradicionalne svjetonazore (Stanojević, 2016; Gillis, 2000; Maskalan, 2015). Isto tako, na povećano interesovanje za ulogu oca su imali emancipacija žena (Romina, 2016) i promjena uloge oca iz tradicionalne u egalitarnu ulogu (Stanojević, 2016). S obzirom da je došlo do promjene uloge očinstva, naučnike je zainteresovao neposredni uticaj oca na razvoj djeteta (Kathleen, Frank i Jeremy, 1998). S druge strane, poraslo je interesovanje i za potencijalne posljedice odsustva oca na psihološki razvoj djeteta. Naučna zajednica je, također, unutar američkog društva primijetila kako se uloga oca zadnjih decenija promijenila iz klasične hraniteljske uloge ka modernim shvatanjima očinstva u kojima je primjetno aktivno sudjelovanje u odgoju djeteta (Bianchi, Robinson i Milkie, 2006; prema Petts, Shafer i Esig, 2018; Lamb, 2012; prema Stone i Reister, 2020). Marsiglio i sar. (2000; prema Dette-Hagenmeyer, Erzinger i Reichle, 2014), također, navode kako je povećani broj razvoda i jednoroditeljskih porodica probudio interes naučne zajednice da ispita ulogu oca u porodičnoj strukturi. S obzirom na rastući trend u kojima tradicionalne vrijednosti porodice bivaju na udaru, iznimno je važno ovoj tematici pristupiti ozbiljno i s pažnjom. Takav pristup podrazumijeva integraciju različitih spoznaja da bi se mogao dobiti uvid u uticaje očevog odsustva na psihološki razvoj djeteta. Još jednu bitnu karakteristiku povećanog interesa naučne zajednice za tematiku očevog odsustva predstavlja kontekstualni faktor. On kroz historiju različitih perioda utiče na percepciju odgoja i razvoja djeteta. Svaki period je imao vlastitu paradigmu prema kojoj su uloge unutar porodice bile organizovane. Uloga porodice se uvijek posmatrala kroz prizmu vremena u kojoj je postojala. Zbog toga je važno da se uloga oca istraži kroz njegovo odsustvo i uticaj na psihološki razvoj djeteta kroz moderne svjetonazore i paradigme (Cabrera, Tamis-LeMonda, Bradley, Hofferth i Lamb, 2000). Shodno navedenom, kroz ovaj rad ćemo nastojati odgovoriti na sljedeća specifična pitanja:

1. Šta je očinstvo i koje su razlike između tradicionalnog i savremenog očinstva?
2. Kakvu ulogu imaju očevi u odgoju i razvoju djece? Koji su specifični doprinosi očevog bavljenja djetetom?
3. Kakve su posljedice odrastanja bez oca na psihološki razvoj djeteta?

2. OČINSTVO

2.1. Definicija očinstva

Pojam očinstvo se kroz historiju vrlo često dovodio u razna stanja rekurentnog ugrožavanja njegove uloge i funkcije unutar porodične strukture, što je imalo za posljedicu opetovano redefinisane ovog pojma (Gillis, 2000). Budući da se očinstvo ne odnosi samo na vezu po biološkoj ili krvnoj komponenti, ili na kohabitacijskoj domeni suživota roditelja i djeteta (Marsiglio, Day, Lamb, 2000; prema Stanojević, 2018), u nastavku teksta ćemo kroz definisanje očinstva obuhvatiti više zasebnih komponenti, da bi se dobio jasniji uvid kompleksnosti i sveobuhvatnosti ovog pojma.

Očinstvo se posmatra kroz biološki aspekt (Čudina-Obradović, Obradović, 2006), ali i kroz pravni, društveni i kulturalni (Stanojević, 2018). Također, očinstvo se može posmatrati kroz prizmu historijskih, političkih i ekonomskih promjena, koje su kroz historiju oblikovale ulogu i funkciju oca, te položaj unutar strukture porodice. S obzirom na svestranost definicije, važno je naglasiti da otac ne mora isključivo uzimati biološki aspekt kao okosnicu njegovog identiteta (Čudina-Obradović, Obradović, 2006). Identitet oca može obuhvatiti širok dijapazon drugih komponentni.

Eggeben i Knoester (2001; prema Obradović, Obradović, 2006) naglašavaju da se prostrana kategorizacija očinstva može sažeti u 4 kategorije tipova očeva:

- a) muškarci koji žive sa maloljetnom djecom,
- b) muškarci koji žive odvojeno od maloljetne djece,
- c) muškarci koji imaju odraslu i samostalnu djecu,
- d) muškarci koji su postali očevi ženidbom.

Sve ove vrste očeva postavljaju muškarce u raznorazne zahtjevne uloge, zbog čega se doživljaj očinstva, zadovoljstvo i kompetencija mogu značajno razlikovati, kao i podrška šire društvene zajednice (Marsiglio, Amato i Day, 2000).

Prema Dayu (1998), muškarci i djeca mogu biti povezani krvlju, brakom ili manje formalnim odnosima s majkom djece. Odnose između muškaraca i djece možemo kategorizirati kao pravne veze ili emocionalnu povezanost. Ipak, u definisanju očinstva iz psihološke perspektive, ključnom se smatra socijalna komponenta, zbog čega je i uveden termin „socijalni otac“. Marsiglio (1998) ističe važnost socijalnih očeva u životima djece, bez

obzira na biološke ili pravne veze. Dowd (2006) također naglašava da očinstvo nije samo ekonomska podrška, već se temelji na brizi za dijete. Socijalni očevi mogu razviti duboku i stabilnu emocionalnu vezu s djetetom, koja traje dugo vremena, bez obzira na biološke ili pravne veze s djetetom (Day, 1998).

Zakonska definicija oca u Porodičnom pravu Federacije Bosne i Hercegovine glasi: „1. Ocem djeteta rođenog u braku ili periodu do 300 dana od prestanka braka smatra se muž majke djeteta; 2. Ako je dijete rođeno u kasnijem braku majke, ali prije isteka 300 dana od prestanka njenog prethodnog braka, ocem će se smatrati muž majke iz kasnijeg braka.“ (Službene novine Federacije BiH» broj 35/05). Zakonska definicija u srpskom pravu glasi: „Ocem se smatra muž majke djeteta“. Dovoljno je samo postojanje braka, ne zahtijeva se i zajednički život supružnika (Ponjavić, 2006; prema Milošević, 2021). S druge strane, u crnogorskom pravu se ocem djeteta smatra, ne samo muž majke, već i bivši muž, bez obzira da li je brak prestao njegovom smrću ili pak razvodom ili poništenjem, pod uslovom da je dijete rođeno u roku od 300 dana od tog trenutka i da majka po prestanku ovog braka nije zaključila novi.

Preko pravnih normativa (zakona) definiše se ko ima pravo da bude roditelj djetetu i kakva su njegova prava i obaveze. Na ovom nivou mogu se javiti razlike između pravnih i političkih krugova u određenju biološkog i socijalnog očinstva, ali i razlike u sudskim praksama kada se odlučuje o najboljem interesu djeteta (naprimjer pri razvodu) ili zakonskih opcija da otac preuzme dio roditeljskog odsustva dok je dijete malo (Stanojević, 2018).

Istaknutu komponentu očinstva predstavlja i subjektivna komponenta. Ona je vrlo snažna i vrlo određujuća unutar njegovog definisanja. Uveliko je određena društvenim i kulturološkim poimanjima, od rane historije do danas. Riječ „otac“ je kroz historiju imala različite implikacije, koje se, ulazeći u metaforičke kapacitete lingvističkog poimanja same riječi, prostiru kroz široki dijapazon semantičkih obilježja. Od začetka civilizacije, riječ „otac“ se koristila u opisivanju osobe koja je imala presudnu ulogu u formiranju čovječanstva. Korišteno je za starješine društava, udruženja, koja su na čelu plemenskih grupacija i sl. Isto tako, koristilo se za vrhove rimskih porodica i za osobe koje zaslužuju poštovanje (Maskalan, 2015) i koristilo kao ovaploćenje suvereniteta, vođstva i upravljanja, a u kršćanskoj teologiji kao oznaka vrhovnog Boga u hijerarhiji Svetog trojstva (Maskalan, 2015).

2.2. Tradicionalno i savremeno očinstvo

Tokom posljednjih decenija, pojam očinstva se često mijenjao i redefinisao, a samim tim i uloga oca (Lamb, 1987, 1995; LaRossa, 1988, 1997; Pleck, 1987; prema Williams, 2009). Lamb (1987; prema Williams, 2009) raspravlja kako su obuhvatna istraživanja na temu očinstva unutar Sjedinjenih Američkih Država otkrila mnoge obrasce razvoja uloge oca tokom različitih historijskih perioda. Njihova zasebna paradigmatička gledišta su formirana u specifične epohe očinstva. One se mogu svrstati u različite ideale očinstva, odnosno u četiri dominantne uloge koje su očevi preuzimali tokom historije: *moralni učitelj*, *hranitelj*, *uzor za razvoj spolne uloge i njegovatelj* (Lamb, 1987; prema Williams, 2009; Lamb, 2000; prema Mihaljević, 2020). U svakom od ovih perioda očevi su imali zasebne društveno očekivane uloge, koje su u tom periodu morali izvršavati. Svaka nova uloga je donosila svoje izazove kojima su se očevi morali prilagođavati.

Prvobitno, dotaknut ćemo se najranijeg perioda, prije industrijske revolucije. Očevi su primarno imali ulogu moralnog učitelja u razvoju djece. Oni su bili odgovorni za moralne i obrazovne potrebe svoje djece. Njihove metode učenja su bile utemeljene u kršćanskim vrijednostima (Williams, 2009; Mihaljević, 2020).

Naredni period, u kojem je dominantna uloga bila uloga hranitelja, započeo je industrijskom revolucijom u 18. stoljeću. Ona je bila zaslužna za revoluciju dotadašnjeg života, pa su uloge oca i majke doživjele vlastitu prilagodbu (Maskalan, 2015). U ovom razdoblju se naglašavala rodna podjela rada između muškaraca i žena. Uloge su se podijelile na „obezbjedivanje“ i „njegovanje“ (Williams, 2009). Primarna uloga oca je bila finansijsko zbrinjavanje porodice (Mihaljević, 2020; Maskalan, 2015).

Naredni period se odnosi na onaj kojeg je Lamb (1987; prema Williams, 2009) nazvao „uzor za razvoj spolne uloge“. Uloga oca se svodila na modeliranje muške uloge dječaka, tj. rodnu socijalizaciju dječaka (Lamb, 1987; prema Williams, 2009; Lamb, 2000; prema Mihaljević, 2020; Paquette, Coyl-Shepherd, i Newland, 2013; prema Dette-Hagenmeyer i sar., 2014.). Zatim, od očeva se očekivalo da nauče dječake kako se na pozitivan način uklopiti u porodični život (Lamb, 1987; prema Williams, 2009).

Tokom posljednjih nekoliko desetljeća uloga oca je evoluirala. Počela je preuzimati ideal „uključenog oca“. Bitno se razlikuju od prethodnika i od očeva se počelo očekivati da budu aktivno uključeni u odgoj i da dijele obaveze i odgovornosti sa majkom (Lamb, 1987;

prema Williams, 2009; Lamb, 2000; prema Mihaljević, 2020; Cvrtnjak i Miljević-Riđički, 2013). Isto tako, očekuje se da preuzmu ulogu hranitelja, moralnog učitelja i uzora za razvoj spolne uloge (Marsiglio i Roy, 2012; prema Petts i sar, 2018). S druge strane, dominantni oblici patrijarhata su i dalje prisutni, što izaziva mnoge kontradiktornosti kod percepcije uloge oca kod muškaraca. Očekuje se da budu snažni i da pružaju model za razvoj, ali isto tako da budu mehki, emocionalno uključeni i posvećeni (Draper, 2000; prema Salazar, 2018). Zbog ove integracije svih prijašnjih uloga, neki očevi se suočavaju s poteškoćama u prihvatanju nove uloge (Banchesky i Park, 2016; prema Stone i Reister, 2020; Aumann, Galinsky i Matos, 2011, Davis i Greenstein, 2009; prema Petts, Shafer i Esig, 2018).

Danas je općeprihvaćen stav da savremeno očinstvo uključuje tri dimenzije (Lamb, Pleck, Charnow i Levine, 1985; prema Petts i sar., 2018): a) *uključenost* (kroz njegovanje, igru i uključivanje djece u rutinske aktivnosti), b) *dostupnost* (emotivna, socijalna i psihološka) i c) *odgovornost* (briga o djetetovom zdravlju i sigurnosti).

Uključeni otac danas je postao kulturalno očekivanje (Deave i Johnson, 2008; prema Salazar, 2018). Uključeni otac će dolaziti na prenatalne časove i kontrole, biće tamo tokom porođaja i aktivno će učestvovati u podizanju svoje djece, preuzimajući aktivniju ulogu u porodičnom životu (Henwood i Procter, 2003; prema Salazar, 2018). U istraživanju Cvrtnjak i Miljević-Riđički (2013) je pokazano da očevi više stupaju u aktivnosti rada u dvorištu, raznim popravcima i zabavnim igrama sa djecom. Isto tako je pokazano da djeca s očevima više vremena provode kroz fizičke aktivnosti i kroz razne radove (nošenje drva i letvi dok se grade kućice). Savremeno očinstvo više ne podrazumijeva samo usvajanje "majčinskih običaja", već sve više ističe važnost izražavanja topline i emocija, pokazivanje zaštite, brige i interesovanja za zdravlje djece, te njihov napredak u školi i društvu uopšte (Romina, 2016). Roditelji zajedno sudjeluju u emocionalnom i društvenom aspektu razvoja djeteta, bez obzira na njegovu dob, spol i izazove koji se pojavljuju (Brajša, 1995; prema Romina, 2016).

3. SPECIFIČNI DOPRINOS OČEVA BAVLJENJA DJETETOM

Do unazad nekoliko desetljeća, očev doprinos roditeljstvu je bio vrlo malo istražen u odnosu na doprinos majke (Barber i sar., 2005; prema Flouri, 2007). Biološki i socijalni uticaj na očeve dovodi do toga da tretiraju djecu drugačije od majki (Bogels i Phares, 2008). Takav nalaz implicira da imaju jedinstven doprinos razvoju djeteta (Flouri, Buchanan i Bream 2002).

U porodicama gdje je otac uključen u sveukupni porodični kontekst, može se primijetiti svojevrsan pozitivan ishod za djecu općenito (Kelly, 2000; prema Flouri, 2007). Očeva uključenost u djetetov odgojni proces i njegovo bavljenje djetetom blagotvorno djeluje na dječiji razvoj (Obradović, Obradović, 2006). Očevi koji žive sa svojom djecom provode više vremena s njima, pokazuju više aktivnosti i želje za uključenost u odnos s djetetom, te više učestvuju u svojoj ulozi (Cabrera i sar., 2000; Allen, Hawkins, 1999; Lamb, 2000; prema Mihaljević, 2020; Obradović, Obradović, 2006). Iako postoje suprotstavljene nalazi, većina istraživanja bi argumentovala da visok nivo očinske uključenosti i bliska veza otac-dijete ima korisne ishode za djecu (Dornbusch, 1989; Jessor i Jessor, 1977; Maccoby i Martin, 1983; prema Kathleen, Frank i Jeremy, 1998).

Uticaj očeve uključenosti u odnosu sa djetetom se može podijeliti na direktni i indirektni (Romina, 2016). Direktni utjecaj na ponašanje djeteta imaju sva ona ponašanja, svi stavovi i poruke koje otac prenosi na dijete tokom njihovog druženja, te je ovaj uticaj veći ako se interakcije oca s djetetom razlikuju od onih interakcija koje dijete ima sa majkom (Romina, 2016). Očev indirektni utjecaj na dijete rezultat je očevog uticaja na druge ljude u djetetovu životu, kao što su očev svakodnevni odnos sa majkom, ili njegova pomoć pri obavljanju raznih kućanskih poslova da bi se njihov teret raspodijelio, kao i očev utjecaj na društvenu okolinu i društvene uvjete u kojima dijete obitava (Romina, 2016).

Unutar teme očevog uticaja i obrazovnih postignuća možemo primijetiti širi spektar doprinosa u dječijem životu. Flouri i Buchanan (2004; prema Curtis, Grinnell-Davis i Alleyne-Green, 2017) su pronašli da uključenost očeva i očinskih figura predviđa obrazovno postignuće, kao i da pozitivno djeluje na školski uspjeh (Furstenberg i Harris, 1993; prema Cabrera i sar., 2000; Rohner, 1998, Amado i Fowler, 2002; prema Čudina-Obradović, Obradović, 2006; Kathleen i sar., 1998), čak i kad nisu zajedno sa majkom (Dette-Hagenmayer, Erzinger i Reichle, 2014). Ovo potvrđuju nalazi kroz usporedbu dvoroditeljskih i jednoroditeljskih porodica (Jeynes, 2015; Somers i sar., 2011; prema Curtis i sar., 2017). Flouri i Buchanan (2004) su pronašli da postoje longitudinalni uticaji očeve uključenosti po

školski uspjeh djeteta. King i Sobolevski (2006; prema Curtis i sar., 2017) su pokazali da dječaci osjete veće koristi od visokokvalitetnog odnosa otac-dijete u pogledu boljih ocjena. S druge strane, McHale i Cronter (1996; prema Flouri i sar., 2002) pokazuju da je povećana uključenost očeva povezana sa visokim stepenom postignuća u matematici i znanostima do 7. razreda kod djevojčica. Marsiglio i sar. (2000; prema Mihaljević, 2020) su pokazali da očeva uključenost pozitivno utiče na to da djeca manje napuštaju školu.

Kada je riječ o očevom uticaju na ostale aspekte razvoja, pokazano je da očeva uključenost ima pozitivan uticaj na kognitivni razvoj djeteta (Amato i Rivera, 1999; McWayne, Downer, Campos i Harris, 2013; Lamb i Tamis-LeMonda, 2004; prema Kosmačin, 2020). Ova veza se najčešće interpretira kroz očevu pružanje financijske sigurnosti, koje štiti dijete od loših uticaja niskog socio-ekonomskog statusa (Sarkadi i sar., 2008; prema Dette-Hagenmayer i sar., 2014). Također, utvrđeno je da uključenost oca sa dojenčeta predstavlja dobar prediktor za kognitivne vještine u dobi od 3 godine (Rogman i sar., 2004; Yogman, Kindlon i Earth, 1995; prema McBride i sar., 2009) i za poboljšane kognitivne ishode za prerano rođenu djecu (Yogman i sar., 1995; prema Flouri i sar., 2002).

Istraživanja pokazuju da očeva uključenost ima pozitivan uticaj na emocionalnu regulaciju i kontrolu (Gottman, Katz i Hooven, 1997; prema Cabrera, 2000), te na dječiji socijalni razvoj (Amato i Rivera, 1999; Yogman, Kindlon i Earls, 1995; prema Cabrera, 2000; Leidy, Schofield i Parke, 2013; prema Dette-Hagenmayer i sar., 2014). Isto tako, predviđa socijalnu kompetenciju, vršnjačko prihvatanje i popularnost među djecom (Parke i sar., 2004; prema Bogels i Phares, 2008). Na socio-emocionalni razvoj utiče očeva igra sa djetetom i poticanje djeteta na komunikaciju o njegovim problemima (Čudina-Obradović, Obradović, 2006), čak i kada očevi ne žive s majkama (Dette-Hagenmayer i sar., 2014).

Također, općenito je pokazano da očeva uključenost pomaže djetetov intelektualni razvoj, njegovu društvenu uspješnost i kompetenciju, te prilagođenost u odrasloj dobi (Obradović, Obradović, 2006). Između ostalog, očev obrazac razgovora sa djecom na uobičajen način, koji je različit od majčinog, potpomaže djetetovom razvoju govora i njegovih komunikacijskih vještina (Romina, 2016). Osim toga, utvrđeno je da očevi potiču djecu da budu kompetitivnija i samostalnija (Cabrera i sar., 2000).

Pokazano je da djeca čiji su očevi uključeni u njihov odgojni proces bivaju manje izložena raznim oblicima rizičnog ponašanja (Čudina-Obradović, Obradović, 2006; Harris, Furstenberg i Marmer, 1998; prema Cabrera, 2000), poput delinkvencije i zloupotrebe

alkohola (Simons, Johnson i Conger, 1994; prema Kathleen i sar., 1998). S tim u vezi, očeva uključenost je povezana i s manjom učestalošću internaliziranih problema, kao što su depresija i usamljenost (Day i Padilla-Walker, 2009; prema Profe i Wild, 2015). Također, pronađeno je da bliskost i uključenost u odnosu sa biološkim i nebiološkim očevima utiče na namjere kćerki za stupanje u rizična ponašanja (Cryer-Coupet i sar., 2020).

Brižnost i njega su ponašanja koja se većinom pripisuju majčinskom ponašanju. Međutim, pokazano je da i očevi prikazuju brižnost i njegu, ali kroz igru. Ovo dovodi do mogućnosti da dijete razvije autonomiju i istraživanje svoje okoline (Ćosić, 2017; prema Kosmačin, 2020). Nadalje, otac svakodnevno mora praviti ravnotežu između stimulirajućih ponašanja koja su na granici igre, izazivanja straha i umirujućih ponašanja. Kroz to oni obavljaju bitnu facilitacijsku ulogu u djetetovoj sposobnosti regulacije intenzivnih emocija, nošenja s prekomjernom stimulacijom i fokusiranja (Hazen i sar., 2010; prema Kosmačin, 2020).

4. ODRASTANJE BEZ OCA

S obzirom na mnoge definicije odsustva, u ovom radu ćemo odsustvo oca definisati kao svaki tip potpune isključenosti (smrt, razvod u kojem ne viđa dijete, napuštanje, očevo zatvaranje), kao i parcijalne neuključenosti u odgoj djeteta (poput razvoda u kojem imaju kontakt sa djetetom, zatvorske kazne, odsustvo zbog posla). U radu se nećemo isključivo osvrnati na specifične doprinose različitih tipova odsustva, ali će se kroz rad spominjati istraživanja koja će naglašavati specifične forme odsustva. Proći ćemo kroz mnoge komponente za koje je pokazano da očinstvo ima određenog uticaja u razvoju, kao što su akademski ishodi, reproduktivna ponašanja, te internalizirani i eksternalizirni problemi.

4.1 Razvojne posljedice povezane s akademskim postignućem

Liu, Jiang, Wu, Yang i Huang (2022) su istraživali odnos između percipiranog odnosa prema učiteljima i vršnjacima sa akademskom motivacijom i uspjehom. Očevo odsustvo je korišteno kao medijatorska varijabla. Pokazano je kako učenici bez oca imaju statistički značajno lošiju percepciju učitelja i vršnjaka, slabiju akademsku zainteresovanost, kao i statistički značajno manje rezultate na testovima matematike i Engleskog jezika. Ovi rezultati su u skladu s istraživanjima drugih autora (Murray i Sandqvist, 1990; Ahmad, 2014; Gillete i Gudmunson, 2014; Miller i Barnes, 2015; Huynh-Hohnbaum, Bussell i Lee, 2015; Andersen, 2016). Murray i Sandqvist (1990) su još pokazali da su oni koji su sa 21. godinom živjeli samo sa majkom, manje upisivali i završavali kurseve u srednjoj školi. Isto tako, manje su završavali bilo kakav vid dodatnog obrazovanja nakon završetka obaveznog. Gillete i Gudmunson (2014) potvrđuju ove rezultate na afričkoameričkoj populaciji djece. Pokazali su da duže očevo odsustvo predviđa niže obrazovno postignuće u ranoj odrasloj dobi.

Miller i Barnes (2015) su u longitudinalnom istraživanju utvrdili da djeca očeva koji su u zatvoru imaju niža obrazovna postignuća. Nadalje, u istraživanju Andersena (2016), provedenog na danskoj populaciji djece, utvrđeno je da djeca koja su izložena samo jednom očinskom zatvaranju, djeca koja su izložena samo hapšenjima očeva i djeca koja dožive samo rijetka i kratka očinska zatvaranja imaju dvostruko više neuspjeha na ispitima u odnosu na djecu koja nemaju nikakva iskustva s očinskim zatvaranjem. Na koncu, u istraživanju Huynh-Hohnbauma i saradnika (2015) ispitan je odnos zatvaranja majki i očeva na akademske ishode kod srednjoškolaca, a dobiveni rezultati su pokazali da obje vrste odsustva utiču na lošije

akademske ishode kod djece, tj. na manju stopu završavanja srednje škole, s tim da su negativni efekti majčinog odsustva bili izraženiji.

U narednom odjeljku ćemo spomenuti neke specifične odnose koji su vezani za akademske ishode i očevo odsustvo. Neki od njih uključuju spremnost za polazak u školu, stavove nastavnika prema učenicima bez očeva, uspjeh škole u kojima su većinski udio jednoroditeljske porodice, te ponavljanje razreda.

Radl, Salazar i Boado (2017) su koristili hijerarhijske linearne modele da bi istražili odnos između očevog odsustva i razvoja kognitivnih i nekognitivnih sposobnosti. Pokazano je da učenici s odsutnim ocem postižu statistički značajno lošije rezultate na matematičkim testovima, i da determinantu svog neuspjeha pripisuju eksternom lokusu kontrole, tj. vanjskim faktorima. U istraživanje je bila uključena i komparacija uticaja očevog odsustva kroz OECD (međunarodna organizacija koja radi na izgradnji boljih politika za bolje živote) zemlje. Pokazano je da je očevo odsustvo detrimentalno u većini OECD zemalja, sa nekim iznimkama. Haskins (2014) je uspostavila odnos između očevog odsustva posredstvom inkarceracije (očevo služenje zatvorske kazne) te kognitivne i nekognitivne spremnosti za polazak u školu. Kognitivne sposobnosti su mjerene preko rezultata na standardiziranom testu vokabulara. Nekognitivna spremnost za polazak u školu je uključivala bihevioralne i socijalne ishode (internalizirane: anksioznost, depresija i socijalno povlačenje; eksternalizirane: agresija, neposlušnost; ishodi pažnje: hiperaktivnost i koncentracija). Rezultati istraživanja su pokazali da je očevo odsustvo do 5. godine života povezano sa manjkom nekognitivne spremnosti za školu, tj. u pogledu nekognitivnih vještina. Iako nema rasnih razlika u glavnom efektu zatvaranja, primijećeno je da dječaci čiji su očevi zatvoreni imaju značajno slabije nekognitivne vještine pri upisu u školu, što povećava vjerovatnoću da će pohađati specijalno obrazovanje do devete godine. Kada su u pitanju kognitivne vještine, nije utvrđena statistički značajna povezanost. Autori navode da su kognitivne sposobnosti više povezane sa rasom i da su visoko osjetljive na siromaštvo, majčino obrazovanje i kognitivne sposobnosti roditelja. Haskins (2016) je pokazala da je izloženost očevom zatvoru prije devete godine života povezana s nižim kognitivnim vještinama kod dječaka i djevojčica. Ovi negativni učinci se održavaju čak i nakon uzimanja u obzir kognitivnih sposobnosti djeteta prije očevog zatvora. Osim toga, procjenjuje se da očevo zatvaranje objašnjava između 2 i 15 posto razlike u postignućima između crne i bijele djece u devetoj godini života. Kognitivne sposobnosti su mjerene preko mjera verbalne sposobnosti, razumijevanja pročitanog, vještine rješavanja matematičkih problema i radne memorije/pažnje.

Wilderman, Scardamalia, Walsh, O'Brien Brew (2017) su ispitali kakva je percepcija nastavnika prema učenicima čiji su očevi zatvoreni i da li postoji stigma spram tih učenika. Isto tako, ispitali su da li se ovo više odražava na internalizirana ili eksternalizirana ponašanja. Istraživanje je pokazalo da je stigma izražena i značajna kod djece čiji su očevi zatvarani. Drugi zaključak je da su ovi efekti izraženiji kod internaliziranih ponašanja, nego kod eksternaliziranih. Konačno, iako se stigma očitava kod oba spola, učinci su nešto izraženiji kod dječaka nego kod djevojčica u većini ishoda.

Turney i Haskins (2014) su istraživali poveznicu između očevog odsustva i dječijeg ponavljanja razreda u osnovnoj školi. Pokazano je da djeca iz porodica u kojima otac nije prisutan imaju statistički značajno veću vjerovatnoću da dožive ponavljanje razreda od one djece gdje je otac prisutan. Jedno od objašnjenja za ove rezultate je percepcija nastavnika prema tim učenicima i njihovim sposobnostima. Tegner-Anker (2023) je provela istraživanje u kojem je ispitan uticaj očevog zatvaranja na standardiziranu prosječnu ocjenu, udio ostvarenih ocjena i rizik od nedovršavanja obaveznog školovanja (9. razred). Ustanovljeno je da inkarceracija smanjuje udio ostvarenih ocjena iz obaveznih predmeta do kraja 9. razreda i povećava vjerovatnost nedovršavanja obaveznog školovanja, dok nema uticaja na standardiziranu prosječnu ocjenu.

De Lange, Dronkers i Wolbers (2014) su obradili pitanje jednoroditeljskih porodica i stope jednoroditeljskih porodica unutar jedne škole i njihovog uticaja na obrazovne ishode učenika. Istraživanje je pokazalo da sa većom stopom jednoroditeljskih porodica u školi, učenici postižu manje uspjehe na rezultatima matematičkih testova, a naročita ona djeca koja su iz porodice samo sa majkom, bez oca.

Ipak, važno je istaći da postoje i istraživanja u kojima autori nisu utvrdili povezanost između očevog odsustva i akademskih ishoda kod djece. Tako, naprimjer, u istraživanju Roberta i Martinsa (2020) nije potvrđena statistički značajna povezanost između očevog zatvaranja i negativnih obrazovnih ishoda kod adolescenata. Slično tome, Fu, Bo, Xue i Yuan (2017) su istraživali odnos između različitih vrsta roditeljskog odsustva i rezultata na testovima Engleskog, Kineskog i matematike. Analiza je pokazala da postoji statistički značajna razlika između različitih grupa roditeljskog odsustva. Majčino odsustvo je najviše doprinosilo lošijim rezultatima na testovima Engleskog i matematike, dok očevo odsustvo nije predstavljalo statistički značajan utjecaj na testovima. Shelly (2017) je ispitala odnos očevog odsustva u ranom periodu života sa diplomiranjem na fakultetu. Regresijskom analizom je pokazano kako nema povezanosti između očevog odsustva i razlike u diplomiranju između

muškaraca i žena. Istraživači DeRose, Huarcayo i Salazar-Arango (2018) su ispitali odnos između visoke stope odsustva očeva u Latinskoj Americi i na Karibima i rodni razlika u završetku srednje škole u proteklim decenijama. Analizom podataka prikupljenih iz demografskih i zdravstvenih istraživanja, utvrđeno je da ne postoji značajna razlika u uticaju odsustva oca na završetak srednje škole između dječaka i djevojčica. Stoga, obrnuti rodni jaz u latinoameričkom obrazovanju ne može biti objašnjen kroz odsustvo očeva koje bi više uticalo na pravovremeno napredovanje dječaka u dobi od 9 do 14 godina nego kod djevojčica. Autori pretpostavljaju da drugi faktori vjerovatno igraju ključnu ulogu u ovom fenomenu i ukazuju na potrebu daljih istraživanja kako bi se bolje razumjeli uzroci navedenih rodno-specifičnih obrazaca u obrazovanju u ovoj regiji.

Unutar rasprave uticaja očevog odsustva na akademske ishode, primjećuje se da istraživanja potvrđuju, ali i osporavaju navedenu povezanost. Grupa autora je pokazala povezanost očevog odsustva sa manjim akademskim uspjehom, slabijim rezultatima na testovima, te slabijim kognitivnim i socijalnim kompetencijama. Pokazano je da očevo odsustvo igra ulogu u većem izostajanju s nastave, manjem udjelu završetka osnovne škole i ponavljanja razreda. Primarno se primjećuje da je očevo odsustvo posredstvom inkarceracije statistički značajan prediktor lošijeg razvoja djeteta. Druga grupa autora primarno opovrgava povezanost očevog odsustva sa manjim akademskim postignućima, argumentujući da su u toj vezi istaknutije druge varijable. Isto tako, argumentuju kako očevo odsustvo nije povezano sa stopom završavanja srednje škole. Nekonzistentnosti nalaza po pitanju akademskog postignuća doprinosi rasprava o relevantnosti majčine uključenosti. Teoretski se pretpostavlja da i u dvoroditeljskim porodicama očevi imaju manju uključenost u obrazovne procese djece, pa se s njegovim odsustvom ne mijenja mnogo. To bi značilo da majčino odsustvo predstavlja veću i relevantniju varijancu u akademskom postignuću djece. Bitno je napomenuti da odsustvo oca često ima i negativne finansijske posljedice te rezultira nižim socio-ekonomskim statusom porodice, što može doprinijeti stigmatizaciji drugih učenika i profesora prema djeci koja dolaze iz ovakvih porodica. Također, takva djeca imaju manje mogućnosti da se obrazuju i imaju manje poticajno okruženje u kući. Majke moraju više vremena provoditi u obezbjeđivanju resursa za prehranjivanje djece i o brizi za vlastito mentalno zdravlje, što dovodi do manje uključenosti u obrazovne procese. Isto tako, stres od gubitka veze otac-dijete, predstavlja detrimentalan faktor naglašen u literaturi. Proživljeni stres doprinosi lošijem eksternaliziranom ponašanju djece, što im je dodatna poteškoća u obrazovanju. Zbog stalnih bihevioralnih istupa, djeca nisu usmjerena na akademsko postignuće, i tako doprinose

raznim ponašanjima. Zaključno, primjećujemo da očevo odsustvo igra ulogu u dječijem akademskom postignuću, ali je udio upitan, i potrebna su dodatna istraživanja da se taj odnos bolje protumači.

4.2. Razvojne posljedice povezane s reproduktivnim ponašanjem

Empirijski nalazi općenito pokazuju da je očevo odsustvo povezano sa različitim oblicima reproduktivnog ponašanja, uključujući ranije vrijeme prve menstruacije, ranije stupanje u seksualne odnose, raniju trudnoću i ranije spolno sazrijevanje. U istraživanju koje je proveo Quinlan (2003) ispitana je veza između očevog odsustva, prve menstruacije (menarhe), prvog spolnog odnosa, prve trudnoće i trajanja prvog braka. Autor je očevo odsustvo podijelio u 3 kategorije (odsustvo od 0 do 5 godina; odsustvo od 6 do 11 godina i odsustvo od 12 do 17 godina). Dobiveni rezultati pokazuju da razdvajanje od oca koje se dogodi između rođenja i pete godine života predviđa raniju pojavu menstruacije (menarhe), prvi seksualni odnos, prvu trudnoću i skraćeno trajanje prvog braka. Također, odsustvo oca u adolescenciji pokazalo se kao najsnažniji pokazatelj broja seksualnih partnera. Do sličnih nalaza došli su i neki drugi autori. Tako je, naprimjer, u istraživanju koje su proveli Guardia, Nelson i Lertora (2014) utvrđeno da očeva odsutnost predviđa vrijeme menarhe i vrijeme prvog prijavljenog seksualnog odnosa. Dodatno, autori su utvrdili da je i sama menarha prediktivna za prvi seksualni odnos, što implicira da bi mogla imati medijatorsku ulogu u odnosu između očevog odsustva i prvog seksualnog odnosa. Poredeći djevojke koje ne žive sa očevima sa onima koje žive s očevima, autori su utvrdili da se i menarha i prvi seksualni odnos ranije javljaju u prvoj grupi djevojaka (bez oca). Culpin i Melotti (2014) su potvrdili nalaze da je očevo odsustvo povezano sa ranijom menarhom, s tim da su pokazali kako majčina depresija i finansijske poteškoće objašnjavaju dio ove varijance. Nadalje, Sheppard i Sear (2012) su utvrdili da je očevo odsustvo povezano sa bržim pubertetskim sazrijevanjem u slučaju kada je otac odsutan u periodu adolescencije. Također, utvrđena je statistički značajna povezanost između očevog odsustva u periodu između 7 i 11 godine sa ranijim ulaskom u brak te ranijom reprodukcijom. Ove rezultate je potvrdilo istraživanje Bogaert (2005). Slično ovim rezultatima, Deardorff i sar. (2011) su pokazali kako očevo odsustvo igra ulogu u ranijem početku telarhe i pubarhe, ali su oni pokazali da indeks tjelesne težine ne igra značajnu medijacijsku ulogu. Sheppard, Snopkowski i Sear (2014) su zapazili da očevo odsustvo ima dosljednu povezanost s reproduktivnim ishodima djece u industrijaliziranim

zemljama. Stoga su uradili istraživanje na kohorti Malezije. Istraživanje je pokazalo da je odsutnost oca tokom kasnog djetinjstva i rane adolescencije (između 8. i 15. godine), ali ne i ranijeg djetinjstva, povezana s ranijim stupanjem u brak i periodom rođenja prvog djeteta. Međutim, odsutnost oca nije uticala na dob javljanja menarhe i željenu veličinu obitelji.

Autori Gaydosh, Belsky, Domingue, Boardman i Harris (2018) su proveli istraživanje u kojem su uz očevo odsustvo ispitali i utjecaj genetike na reproduktivno ponašanje, kako bi provjerili njihove jedinstvene efekte. Prvobitno je pokazano kako je očevo odsustvo od rođenja do 7. godine života značajno povezano sa ranijim početkom menarhe, prvog seksualnog odnosa i prve trudnoće. Utvrđeno je da djevojčice sa odsutnim ocem u prosjeku dobiju menarhu sa 12.1 godina, dok djevojčice sa prisutnim ocem sa 12.3 godine. Djevojčice sa odsutnim ocem imaju prvi spolni odnos gotovo godinu dana ranije od djevojčica sa prisutnim ocem, a prvu trudnoću čak do dvije godine ranije. Također, ubrzani poligenetski rezultat menarhe (genetska ocjena ili vrijednost koja ukazuje na sklonost žene ka ranijem početku menstruacije) se pokazao statistički značajno povezan sa ranijim nastupanjem menarhe i prvim spolnim odnosom, ali ne i sa ranijom trudnoćom. Povezanost između očevog odsustva i poligenetskog rezultata ubrzane menarhe se nije pokazala statistički značajnom. Kada je urađena regresijska analiza u kojoj je poligenetski rezultat ubrzane menarhe kontrolisan, očevo odsustvo je i dalje bilo statistički značajno povezano sa zavisnim varijablama, bez neke značajne promjene u snazi uticaja. Istraživači su interpretirali prikazane rezultate na način da su predstavili ovaj odnos kao aditivan. Tither i Ellis (2008) su preko sličnog istraživačkog metoda pokazali da djevojčice bez oca dobijaju menarhu statistički značajno ranije od svojih sestara koje su odrasle sa ocem. S druge strane, Barbaro, Boutwell, Barnes i Shackelford (2017) su dali oprečne rezultate, gdje su pokazali da je genetski faktor najprisutniji u vezi ranije menarhe, a ne očevo odsustvo.

Kako bi ispitali odnos između očevog odsustva i broja seksualnih odnosa kojih su djevojke imale do 16. godine života, Ellis i sar. (2003) su proveli longitudinalno istraživanje na kohortama iz SAD-a i Australije. Poređene su kategorije očevog prisustva, ranog očevog odsustva (do 5. godine) i kasnog očevog odsustva (od 6. do 13. godine). Najviše stope ranog seksualnog iskustva i trudnoće utvrđene su u drugoj grupi (rano očevo odsustvo). Pri tome, djevojčice u američkom uzorku su imale 7 puta veće stope, a u australijskom 8 puta veće stope seksualne aktivnosti i trudnoće od djevojčica koje su imale prisutne očeve. Također, djevojčice iz treće grupe su imale veće stope ranog seksualnog iskustva i trudnoće u poređenju sa djevojčicama čiji su očevi bili prisutni. Grainger (2004) u svom istraživanju nudi

oprečne rezultate po pitanju prvog spolnog odnosa i broja seksualnih partnera. Autorica je istraživala povezanost očevog odsustva sa ženskim strategijama parenja. Operacionalizirala je strategije kroz prvi spolni odnos, broj seksualnih partnera i prosječnu dužinu trajanja veza prije prvog spolnog odnosa. Pokazano je da nema statistički značajne povezanosti između očevog odsustva, razvoda ili smrti roditelja sa prvim spolnim odnosom, brojem seksualnih partnera i prosječne dužine trajanja veze prije prvog spolnog odnosa. Do sličnih rezultata došli su i Mendle i sar. (2009). Oni su u svom istraživanju iskontrolisali genetsku varijaciju te utvrdili da su mladi rođeni u porodicama s odsutnim ocem imali slično vrijeme prvog spolnog odnosa kao i njihovi rođaci koji su živjeli sa ocem. Na temelju dobivenih nalaza, autori zaključuju da genetski faktor rizika u kombinaciji sa odsutnošću oca ubrzava pojavu seksualnih aktivnosti kod djece, a ne sama iskustva odsutnosti oca.

Salmon, Townsend i Hehman (2016) su ispitali vezu između očevog odsustva i broja usputnih seksualnih partnera, a dobiveni rezultati pokazuju da i muškarci i žene koji su odrasli bez oca pokazuju tendenciju za češće upuštanje u povremeno seksualno ponašanje. Dalje, pokazano je da nije bilo značajne razlike u ukupnom broju seksualnih partnera u posljednjih 12 mjeseci, ali muškarci su primjetno češće imali povremene seksualne odnose u odnosu na žene. Hehman i Salmon (2019) su proveli slično istraživanje, a u svom radu su očevo odsustvo operacionalizirali kao kontinuiranu varijablu, a ne kao dihotomnu. Očevo odsustvo su obuhvatili kroz raspon od 20 godina. Općenito je pokazano da muškarci imaju više usputnih seksualnih partnera nego žene i da brže seksualno sazrijevaju. U oba slučaja, sa porastom godina suživota sa ocem, smanjio se broj usputnih seksualnih partnera i usporilo se seksualno sazrijevanje. U grupi žena je utvrđeno da, što se odsustvo oca desilo kasnije u životu, seksualno sazrijevanje je bilo sporije (odsustvo između 11. i 16. godine), dok je u slučaju ranijeg odsustva oca (odsustvo između 7. i 11. godine) bilo brže. U kategoriji muškaraca je zabilježen drugačiji trend. S kasnijim odsustvom oca seksualno sazrijevanje je bilo brže, a s ranijim odsustvom oca je bilo sporije. Maestripieri i sar. (2011) su pokazali kako je odsustvo oca povezano sa povećanim afinitetom prema dojenčadi.

Rezime nalaza nam pokazuje kako je očevo odsustvo povezano sa širokim spektrom seksualnih ponašanja. Iako istraživanja pokazuju oprečne rezultate, primjećuje se kako je očevo odsustvo povezano sa ranijim stupanjem u pubertet muškaraca i žena, ranijim stupanjem u seksualne odnose i ranijom trudnoćom. Isto tako, povezano je sa povećanom stopom usputnih seksualnih odnosa i pozitivnijim afinitetom prema novorođenčadi. Najprominentnija teorija koja objašnjava povezanost očevog odsustva i reproduktivnih

ponašanja je *teorija životnih strategija* (eng. *life history strategy*). Ona objašnjava kako osobe koje su ostale bez oca razvijaju brže životne strategije, jer očinsko ulaganje u djecu smatraju irelevantnim, stoga, stupaju u ranije seksualne odnose, imaju diskriminatorne odabire partnera i nestabilnije veze. Na taj način kompenziraju manjak roditeljske podrške kroz odrastanje. Druga teorija koja predstavlja jedno od prominentnih objašnjenja je *psihosocijalna teorija ubrzavanja* (eng. *psychosocial acceleration theory*). Ona razmatra kako nepogodni faktori po odrastanje (nasilje, zapostavljanje, razvod, itd) i nesigurna privrženost za roditelje dovode do toga da djeca ranije sazrijevaju i ulaze u pubertet. Posljedično, ovo dovodi do ranijeg stupanja u seksualne odnose, nestabilne veze i smanjeno ulaganje u potomke. S druge strane, prominentna je i *teorija gen-okolina*, koja predstavlja svojevrsnu integraciju okolinskih i genetskih faktora u objašnjavanju varijance očevog odsustva u reproduktivnom ponašanju. Ona objašnjava kako nasljedni faktori posljedicom gena i detrimentalni okolinski faktori skupa doprinose neadekvatnim reproduktivnim strategijama. Na samom kraju je bitno spomenuti i *genetičko konfundiranje* (eng. *genetic confounding*). Unutar ove teorije, geni igraju isključivu ulogu u ranijem pubertalnom razvoju i seksualnim strategijama. Ona govori kako okolinski faktori, pa samim tim i očevo odsustvo, nisu povezani sa zavisnom varijablom, nego da samo daju iskrivljenu interpretaciju rezultata. Primarno, kroz ovu teoriju se na reproduktivni razvoj gleda kroz genetske predispozicije unutar familije.

Zaključno, očevo odsustvo predstavlja značajnu varijancu u reproduktivnom razvoju djece i njihovim reproduktivnim strategijama. Ova povezanost nije jednostavne prirode i ne možemo sa sigurnošću reći kolika je isključiva uloga očevog odsustva u njoj. Međutim, primjetno je kako očevo odsustvo igra bitnu ulogu i da u mnogim slučajevima aditivno djeluje sa mnogim drugim okolinskim i genetskim faktorima.

4.3. Razvojne posljedice povezane s internaliziranim i eksternaliziranim problemima

Očevo odsustvo se često dovodi u vezu i sa određenim internaliziranim i eksternaliziranim problemima kod djece i mladih. Tako je, naprimjer, u istraživanju koje su proveli Musembi, Muriithi i Githuthu (2022) ispitana veza između očevog odsustva i emocionalne/socijalne prilagodbe adolescenata srednje škole u Keniji. Rezultati su pokazali da nije bilo statistički značajne povezanosti između očevog odsustva i emocionalne prilagodbe, ali je bilo između očeve odsutnosti i socijalne prilagodbe. Detaljnije analize

pokazuju da su djeca odsutnih očeva imali više bezrazložnih osjećaja tuge, za razliku od onih koji su živjeli sa oba roditelja ili sa očevima, a ovaj nalaz je bio izraženiji za mladiće nego za djevojke. Isto tako, očevo odsustvo je bilo povezano i sa većom stidljivošću u socijalnim situacijama. Kada je u pitanju emocionalna prilagodba, pokazalo se da mladi, čiji su očevi odsutni, lošije konrolišu ljutnju u odnosu na mlade čiji su očevi prisutni. Slično ovom istraživanju, Bothwell i Nkonde (2021) su proveli kvalitativnu studiju na djeci odsutnih očeva u Zimbabveu, kako bi ispitali kognitivna, emotivna i moralna iskustva djece odsutnih očeva. Pokazano je da većina muških adolescenata osjeća negativne posljedice očevog odsustva. Dosta djece je bilježilo da osjeća manjak samopoštovanja, dok su neki zabilježili pozitivna kognitivna iskustva. Starija djeca, od 17 do 18 godina su imali bolje razumijevanje situacije, pa su bilježila pozitivnija iskustva. S druge strane, mlađa djeca, od 10 do 16 godina su bilježila negativnije rezultate. Istraživači su analizom došli do pokazatelja koji su naglasili osjećaj mržnje, jer nikad nisu uspjeli da ostvare vezu sa svojim očevima, ali i osjećaj diskriminacije i nepoželjnosti kada druga djeca pričaju u svojim očevima. Ispitanici su osjetili još niz negativnih emocija, poput krivnje, tuge, osjećaja gubitka, anksioznosti i kajanja. Neki su priznali da su zloupotrebljavali alkohol i droge da se izbore sa svim tim emocijama. Također, pokazano je da su djeca osjećala kognitivne posljedice, od kojih je, u školi, najnaglašenija, manjak izvršavanja zadataka na vrijeme. Posljedično, sa svim negativnim posljedicama, javili su se problemi u iskustvima moralnih tendencija.

Reuven-Krispin, Lassri, Luyten i Shahar (2021) su se bavili efektima očevog odsustva usljed razvoda braka na mentalno zdravlje djece. Uz visoku razinu retrospektivno prepoznate majčinske brige, mladi odrasli čiji je otac bio djelomično odsutan prije 6. godine izvijestili su o manjem zadovoljstvu vezom i manje izgrađenom identitetu u odnosu na mlade odrasle osobe koje su imale očeve prisutne u njihovim životima. Grupa s potpunim odsustvom očeva pokazala je veću tendenciju prema samokritičnosti i retrospektivno izvijestila o većoj prezaštićenosti majke te manjoj brizi majke u usporedbi s grupom u kojoj je otac bio prisutan, kada se uzima u obzir dobrobit mladih odraslih osoba. Rezultati su pokazali da nije bilo razlike između uticaja parcijalnog i potpunog očevog odsustva na dobrobit djece. Isto tako, pokazano je da majčina briga moderira odnos između parcijalnog očevog odsustva i romantičnih veza.

Fu, Xue, Zhou i Yuan (2017) su istraživali odnos između očevog odsustva i suicidalnih misli kod djece, te uticaj emocionalnih poremećaja kao medijatora u pomenutom odnosu. Rezultati su pokazali da u grupi djece s ostavljenim roditeljima, ona koja su živjela

bez oba roditelja imaju veću mogućnost da iskuse suicidalne misli, za razliku od onih koji su živjeli s oba roditelja. U slučaju samog očevog odsustva, rezultati nisu pokazali statistički značajnu razliku u vidu povećanog broja suicidalnih misli. S druge strane, pokazano je da su obje vrste odsustva (i majčino i očevo) povezane sa emocionalnim problemima. Analize su pokazale da je očevo odsustvo statistički značajno povezano sa višim pokazateljima depresije, socijalne i izolacione anksioznosti kod djece.

Istraživanje od Zirima (2019) je vođeno prema teoriji odsustva oca i teoriji psihosocijalne akceleracije. Žene koje su odrasle u domovima bez očeva zbog napuštanja, iskazale su ekstremnije oblike anksioznosti i imale su više razvoda u poređenju s drugim grupama žena. Također je utvrđeno da je trajanje odsutnosti oca imalo uticaj na nivo anksioznosti i depresije kod žena koje su odrasle bez očeva. Ovo istraživanje, također, je potvrdilo da su žene koje su odrasle bez očeva iskazivale više anksioznosti, negativnih misli i fizičkih simptoma anksioznosti u odnosu na žene koje su odrasle s očevima. Utvrđeno je da odsustvo oca utiče na simptome depresije među ženama, budući da su se nivoi depresije kod žena koje su odrasle u domovima bez očeva značajno razlikovali od onih kod žena koje su odrasle s prisutnim ocem.

Ghosha (2016) je zanimao uticaj očevog odsustva na dječiju depresiju. Rezultati su pokazali kako je postojala statistički značajna razlika među ispitanicima. Naime, grupa koja je iskusila očevo odsustvo je pokazivala više rezultate na Bekovoj skali depresije za razliku od grupe koja je imala iskustvo prisutnog oca. Qureshi, Khattak i Ahmad (2021) su uspostavili odnos između smrti ili dužeg odsustva očeva i njihovog uticaja na nivo depresije kod muške djece u Pakistanu. Rezultati su pokazali da djeca čiji su očevi preminuli ili čiji očevi žive u inostranstvu pokazuju veće rezultate na skali depresije od one djece čiji su očevi bili prisutni u porodicama. Markowitz i Ryan (2016) su postavili pitanje kauzalnosti očevog odsustva i njegove uloge u depresiji i delikventnom ponašanju mladih. Koristili su rigoroznu metodu unutargrupne komparacije, tj. poredili su srodnike unutar porodice. Pokazano je da u slučaju poređenja između porodica došlo do razlike u nivoima depresivnih simptoma i delikventnom ponašanju. To pokazuje da su ispitanici iz porodica odsutnih očeva pokazivali više nivo depresije i delikventnog ponašanja za razliku od onih ispitanika iz porodica prisutnih očeva. Unutargrupna varijacija je pokazala da nije bilo razlike u depresivnim simptomima, dok je razlika postojala kod delikventnog ponašanja.

Luo, Wang i Gao (2011) su istraživali uticaj očevog odsustva i vrijeme razdvajanja na anksioznost i samopoštovanja adolescenata. Rezultati su pokazali da djeca odsutnih očeva

imaju veće rezultate na skali anksioznih stanja i samopoštovanja za razliku od djece prisutnih očeva. Isto tako, vrijeme rastanka od oca je pokazalo ograničenu značajnost. U slučaju anksioznih stanja pokazana je statistički značajna razlika između vremena rastanka od oca. Isto tako, u slučaju djevojaka, pokazana je statistički značajna razlika u samopoštovanju kod rastanka od oca u dobi od 0 do 2 godine. O sličnim rezultatima vezano za samopoštovanje izvještava i Mangagi (2018). Dječaci i djevojčice odsutnih očeva su pokazivali statistički značajno manje rezultate na skalama samopoštovanja, za razliku od dječaka i djevojčica prisutnih očeva.

Flouri, Narayanan i Midouhas (2015) su ispitivali odnos između očevog odsustva i problematičnog ponašanja kod djece. Rezultati su pokazali da izostanak oca u dobi od 3 godine predviđa veću vjerovatnoću da dijete postigne rezultate iznad određenog praga ukupnih teškoća u dobi od 5 godina, a isto tako i izostanak oca u dobi od 5 godina predviđa veću vjerovatnoću da će se ukupne teškoće kod djeteta pojaviti u dobi od 7 godina. Svi odnosi između varijabli u različitim vremenskim periodima bili su slični za dječake i djevojčice.

Istraživačka studija od Johnson (2017) je imala za cilj istražiti kako odsustvo oca utiče na ponašanje afroameričkih dječaka istog uzrasta iz domova u kojima je majka glavni staratelj, u poređenju sa ponašanjem afroameričkih dječaka iz porodica u kojima su oba roditelja prisutna. Dobijeni rezultati su pokazali da afroamerički dječaci iz porodica u kojima otac nedostaje ispoljavaju ukupno veći nivo eksternaliziranih problema u odnosu na vršnjake iz porodica u kojima su oba roditelja prisutna i to na sve tri mjerene varijable (ukupno eksternalizirano ponašanje, kršenje pravila i agresivno ponašanje).

Mandara i Murray (2006) su ispitivali povezanost između očevog odsustva i korištenja droga. Rezultati su pokazali kako nije bilo razlike u korištenju droga kod djevojki koje su odrastale bez oca i koje su imale prisutnog oca. Međutim, statistički značajna razlika se pokazala u slučaju dječaka, gdje je veća prevalencija korištenja droge bila zabilježena kod dječaka bez oca, za razliku od dječaka sa ocem. Glavni prediktor korištenja droga za djevojčice je bilo prijateljevo korištenje droga, dok je glavni prediktor za dječake bilo očevo odsustvo.

Sumirano, rezultati pokazuju da je većina istraživanja pokazala povezanost između očevog odsustva i različitih dimenzija internaliziranih i eksternaliziranih ishoda ponašanja. Očevo odsustvo je povezano sa manjkom socijalne prilagodbe, samopoštovanja i izgrađenog identiteta. Isto tako, povezano je sa povećanim emocionalnim poteškoćama (depresijom,

anskioznošću i negativnim mislima) i povećanom samokritičnošću i stopama razvoda. S druge strane, neka istraživanja nisu pokazala povezanost očevog odsustva sa emocionalnom prilagodbom učenika i stopom suicidalnih misli. Pokazano je da je očevo odsustvo povezano i sa delikventnim i rizičnim ponašanjem (agresivnim ponašanjem, kršenjem pravila i korištenjem droga). Rezultati se moraju uzeti sa oprezom, jer su bazirana na korelacijskom modelu. Neka istraživanja naglašavaju genetsku komponentu i smatraju kako očevo odsustvo igra sekundarnu ulogu u mentalnom zdravlju. Bitno je napomenuti kako autori navode nepovoljna iskustva iz djetinjstva kao konfundirajuće varijable (zlostavljanje, razvod, smrt roditelja, neadekvatni ekonomski resursi, nizak socioekonomski status). Isto tako, očevi koji su odsutni ne daju sigurnost i stabilnost djeci, te manjak očeve pažnje i opšta nekonzistentnost roditelja doprinose tome da djeca razvijaju više mentalne smetnje u adolescenciji i ranoj odrasloj dobi. Naposljetku, literatura nam pokazuje da očevo odsustvo predstavlja bitan faktor u nastanku mentalnih smetnji kod djece. U kontekstu različitih objašnjenja, možemo vidjeti da očevo odsustvo ostaje relevantan prediktor čak i onda kada se kontrolišu navedene konfundirajuće varijable.

5. ZAKLJUČCI

Očinstvo je nedovoljno standardizovan pojam i pokriva širok spektar društvenih, kulturalnih, tradicionalnih, političkih, pravnih, bioloških i subjektivnih komponenti. Historijski se pojam očinstva razlikovao od plemenskih, religijskih do kulturalnih definicija. Subjektivna komponentna je zbog toga vrlo istaknuta, jer se očevi zbog rekurentnih previranja unutar njihove uloge nalaze u stalnom procesu prilagođavanja i pronalaženja. Stalne turbulencije unutar definisanja pojma očinstva su dovele do toga da ono mijenja svoju primarnu ulogu kroz razvoj čovječanstva. Taj put se kretao od tradicionalnog do egalitarističkog. Prolazio je faze u kojem je otac bio primarno hranitelj i obezbjeđivao resurse svojoj porodici, zatim je bio moralni učitelj, uzor za razvoj spolne uloge i sada otac njegovatelj, odnosno, uključeni otac. Sve ovo je predstavljalo teškoće za očeve u pronalaženju svoje uloge, naročito u savremenom očinstvu, gdje su morali zadržati sve stare uloge i dodati ulogu uključenog oca njegovatelja.

Istraživanja općenito pokazuju da očeva uključenost blagotvorno djeluje na razvoj djeteta, uključujući djetetovu opštu dobrobit i odnos otac-dijete. Jedinstveni načini kroz koje se otac uključuje u odgoj svoje djece su kroz njegovanje, igru i uključivanje djece u rutinske aktivnosti. Zatim, očevi djeci pružaju emotivnu, socijalnu i psihološku dostupnost, kao i odgovorno roditeljstvo tako što pružaju neophodnost za brigu i razvoj djece. Empirijski nalazi pokazuju da otac ima direktan uticaj na dijete kroz aktivnosti koje provodi s njim, ali i indirektan, koji se ogleda u očevom odnosu sa ljudima koji se nalaze u djetetovoj okolini. U literaturi se navodi da očeva uključenost doprinosi dobrobiti u obrazovnim i ekonomskim postignućima. Zatim, očeva uključenost uveliko doprinosi socijalnom, kognitivnom i emotivnom razvoju djece. Iako je brižnost i njega smatrano majčinskom karakteristikom, pokazano je da briga i njega oca imaju višestruke pozitivne ishode na razvoj djece. Na koncu, utvrđeno je da očeva uključenost uveliko doprinosu i smanjenju rizičnog ponašanja kod djece.

Posljednje pitanje se bavilo direktnim uticajem očevog odsustva na različite aspekte akademskih, reproduktivnih i eksternaliziranih/internaliziranih ishoda. Iako su rezultati pokazali kontradiktorne nalaze, većina istraživanja podržava pretpostavku da očevo odsustvo ima detrimentalne posljedice na psihološki razvoj djeteta. Samim tim, može se naglasiti kako očevo odsustvo ima značajnu varijancu u psihološkom razvoju djeteta, ali je bitno napomenuti kako rezultati nisu u potpunosti jasni. Stoga, ne možemo očevo odsustvo isključivo postaviti iznad drugih okolinskih varijabli. Istraživanja su pokazala povezanost očevog odsustva sa

spektrum akademskih ishoda. Usprkos dilemi da li je očevo ili majčino odsustvo relevantnije za akademske ishode, očevo odsustvo je pokazano kao relevantan prediktor nižih školskih postignuća, rezultata na testovima, nižih kognitivnih i socioekonomskih vještina. Isto tako, povezano je sa manjim udjelom završavanja škole, višim stopama ponavljanja razreda i izostajanja s nastave. Ovdje je bitno naglasiti kako je pokazano da stigma naspram učenika koji su ostali bez očeva posredstvom inkarceracije predstavlja istaknutu pojavu među nastavnicima i drugim učenicima. Očevo odsustvo je povezano i sa spektrom reproduktivnih ponašanja. Razni autori su pokazali kako je očevo odsustvo povezano sa ranijom menarhom, ranijim stupanjem u seksualne odnose i ranijom trudnoćom. Pokazano je da su osobe odrasle bez oca imali više usputnih seksualnih partnera i većim afinitetom prema novorođenčadi. U interpretaciji ovih rezultata, autori su isticali 3 teorije: strategije životne historije, psihosocijalna akceleracija i gen-okolina teorija. Smatra se da očevo odsustvo predstavlja detrimentalan faktor u razvoju djece koji doprinosi ranijem sazrijevanju i pubertetu, što posljedično vodi do ranijih seksualnih odnosa i ranijih trudnoća. Također, pokazano je da genetski, nasljedni faktori, tj. predispozicije koje su djeca naslijedila od roditelja igraju ulogu u toj varijanci. Na samom kraju je istražen odnos očevog odsustva i internaliziranih te eksternaliziranih problema kod djece i mladih. Rezultati su pokazali da je očevo odsustvo povezano sa manjkom socijalne prilagodbe, samopoštovanja i manjkom izgrađenog identiteta kod djece i mladih. Nadalje, postoji povezanost sa povećanim emocionalnim poteškoćama (bezrazložna tuga, usamljenost), depresijom, anksioznošću, negativnim mislima, samokritičnošću i povećanom stopom razvoda u odrasloj dobi, kao i većom učestalošću delikventnog ponašanja kod djece i mladih (agresivno ponašanje, kršenje pravila, korištenje droga).

Na temelju dosadašnjih empirijskih nalaza, opravdano je zaključiti da je konstrukt očevog odsustva potrebno detaljnije istražiti, kako bi se utvrdile jasnije veze sa ishodima dječijeg ponašanja. Također, važno je napomenuti da, iako rezultati dosadašnjih istraživanja nisu konzistentni, neosporno je da očevo odsustvo ima značajnu ulogu u psihološkom razvoju djeteta, što bi moglo biti korisno u smišljanju intervencija u kliničkoj praksi.

6. LITERATURA

- Ahmad, M. S. Q. A. (2014). Effects of father absence on children's academic performance. *Journal of Educational, Health and Community Psychology*, 3(1), 1-6.
- Amato, P. R., & Rivera, F. (1999). Paternal involvement and children's behavior problems. *Journal of Marriage and the Family*, 375-384.
- Andersen, L. H. (2016). How children's educational outcomes and criminality vary by duration and frequency of paternal incarceration. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 665(1), 149-170.
- Anker, A. S. T. (2021). Educational Consequences of Paternal Incarceration: Evidence from a Danish Policy Reform. *Journal of Quantitative Criminology*, 1-36.
- Bacro, F. (2012). Perceived attachment security to father, academic self-concept and school performance in language mastery. *Journal of Child and Family Studies*, 21, 992-1002.
- Barbaro, N., Boutwell, B. B., Barnes, J. C., & Shackelford, T. K. (2017). Genetic confounding of the relationship between father absence and age at menarche. *Evolution and Human Behavior*, 38(3), 357-365.
- Bogaert, A. F. (2005). Age at puberty and father absence in a national probability sample. *Journal of adolescence*, 28(4), 541-546.
- Bögels, S., & Phares, V. (2008). Fathers' role in the etiology, prevention and treatment of child anxiety: A review and new model. *Clinical psychology review*, 28(4), 539-558.
- Bothwell, M., Nkonde, R., & Herbert, Z. (2021). Psychosocial effects of father absence on male children: Insights from Mucheke F community, Masvingo, Zimbabwe. *International Journal of Education and Psychology in the Community*, 11(1/2), 93-108.
- Cabrera, N., Tamis-LeMonda, C. S., Bradley, R. H., Hofferth, S., & Lamb, M. E. (2000). Fatherhood in the twenty-first century. *Child development*, 71(1), 127-136.
- Cryer-Coupet, Q. R., Dorsey, M. S., Lemmons, B. P., & Hope, E. C. (2020). Examining multiple dimensions of father involvement as predictors of risk-taking intentions among black adolescent females. *Children and Youth Services Review*, 108.

- Culpin, I., Heron, J., Araya, R., Melotti, R., & Joinson, C. (2013). Father absence and depressive symptoms in adolescence: Findings from a UK cohort. *Psychological Medicine*, 43(12), 2615-2626.
- Culpin, I., Heron, J., Araya, R., Melotti, R., Lewis, G., & Joinson, C. (2014). Father absence and timing of menarche in adolescent girls from a UK cohort: the mediating role of maternal depression and major financial problems. *Journal of adolescence*, 37(3), 291-301.
- Culpin, I., Heron, J., Araya, R., Joinson, C. (2015). Early childhood father absence and depressive symptoms in adolescent girls from a UK cohort: the mediating role of early menarche. *Journal of abnormal child psychology*, 43, 921-931.
- Culpin, I., Heuvelman, H., Rai, D., Pearson, R. M., Joinson, C., Heron, J., Evans, J., Kwong, A. S. F. (2022). Father absence and trajectories of offspring mental health across adolescence and young adulthood: Findings from a UK-birth cohort. *Journal of Affective Disorders*, 314, 150-159.
- Curtis, C. A., Grinnell-Davis, C., & Alleyne-Green, B. (2017). The effects of father figure involvement on educational outcomes in black adolescents. *Journal of black studies*, 48(6), 591-609.
- Cvrtnjak, I., & Miljević Ridički, R. (2015). Očevi nekad i danas. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 61(1), 113-119.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing. Tehnička knjiga.
- Day, R. D. (1998). *Social Fatherhood: Conceptualizations, Compelling Research, and Future Directions*. National Center on Fathers and Families, University of Pennsylvania, Graduate School of Education.
- Deardorff, J., Ekwaru, J. P., Kushi, L. H., Ellis, B. J., Greenspan, L. C., Mirabedi, A., Landaverde, E. G. & Hiatt, R. A. (2011). Father absence, body mass index, and pubertal timing in girls: differential effects by family income and ethnicity. *Journal of Adolescent Health*, 48(5), 441-447.
- DeBell, M. (2008). Children living without their fathers: Population estimates and indicators of educational well-being. *Social indicators research*, 87, 427-443.

- De Lange, M., Dronkers, J., & Wolbers, M. H. (2014). Single-parent family forms and children's educational performance in a comparative perspective: Effects of school's share of single-parent families. *School Effectiveness and School Improvement*,25(3), 329-350.
- DeRose, L. F., Huarcaya, G., & Salazar-Arango, A. (2018). Father absence and the reverse gender gap in Latin American education. *Journal of Family Issues*,39(13),3508-3534.
- Detle-Hagenmeyer, D. E., Erzinger, A. B., & Reichle, B. (2014). The changing role of the father in the family. *European Journal of Developmental Psychology*,11(2), 129-135.
- Dowd, N. E. (2005). Parentage at birth: birthfathers and social fatherhood. *Wm. & Mary Bill Rts. J.*, 14, 909.
- Đekić, R. (2016). Uloga očeva u razvoju i odgoju djeteta. *Neobjavljena doktorska disertacija*. Pula: Univerzitet u Puli.
- Eggebeen, D. J. (2002). The Changing Course of Fatherhood: Men's Experiences with Children in Demographic Perspective. *Journal of Family Issues*,23(4),486–506.
- Ellis, B. J., Bates, J. E., Dodge, K. A., Fergusson, D. M., John Horwood, L., Pettit, G. S., & Woodward, L. (2003). Does father absence place daughters at special risk for early sexual activity and teenage pregnancy?. *Child development*, 74(3), 801-821.
- Flouri, E., Buchanan, A., & Bream, V. (2002). Adolescents' perceptions of their fathers' involvement: Significance to school attitudes. *Psychology in the Schools*,39(5), 575-582.
- Flouri, E., & Buchanan, A. (2004). Early father's and mother's involvement and child's later educational outcomes. *British journal of educational psychology*,74(2),141-153.
- Flouri, E. (2008). Fathering and adolescents' psychological adjustment: The role of fathers' involvement, residence and biology status. *Child: care, health and development*,34(2),152-161.
- Fu, M., Bo, W. V., Xue, Y., & Yuan, T. F. (2017). Parental absence accompanies worse academic achievements: Evidence based upon a sample of left-behind children in rural China. *Frontiers in Education*,2(38).

- Fu, M., Xue, Y., Zhou, W., & Yuan, T. F. (2017). Parental absence predicts suicide ideation through emotional disorders. *PLoS One*, *12*(12).
- Gaydos, L., Belsky, D. W., Domingue, B. W., Boardman, J. D., & Harris, K. M. (2018). Father Absence and Accelerated Reproductive Development in Non-Hispanic White Women in the United States. *Demography*, *55*(4), 1245.
- Ghosh, S. M. (2016). Impact of father absence on depression among adolescence. *International Journal of Advanced Education and Research*, *1*(7), 79-81.
- Gillette, M. T., & Gudmunson, C. G. (2014). Processes linking father absence to educational attainment among African American females. *Journal of Research on Adolescence*, *24*(2), 309-321.
- Gillis, J. R. (2000). Marginalization of Fatherhood in Western Countries. *Childhood*, *7*(2), 225–238.
- Grainger, S. (2004). Family background and female sexual behavior: A test of the father-absence theory in Merseyside. *Human Nature*, *15*(2), 133-145.
- Guardia, A. C. L., Nelson, J. A., & Lertora, I. M. (2014). The impact of father absence on daughter sexual development and behaviors: Implications for professional counselors. *The Family Journal*, *22*(3), 339-346.
- Harris, K. M., Furstenberg, F. F., & Marmer, J. K. (1998). Paternal involvement with adolescents in intact families: The influence of fathers over the life course. *Demography*, *35*, 201-216.
- Haskins, A. R. (2014). Unintended consequences: Effects of paternal incarceration on child school readiness and later special education placement. *Sociological Science*, *1*, 141.
- Haskins, A. R. (2016). Beyond boys' bad behavior: Paternal incarceration and cognitive development in middle childhood. *Social Forces*, *95*(2), 861-892.
- Helman, J. A., & Salmon, C. A. (2019). Sex-specific developmental effects of father absence on casual sexual behavior and life history strategy. *Evolutionary Psychological Science*, *5*(1), 121-130.
- Hoier, S. (2003). Father absence and age at menarche: A test of four evolutionary models. *Human Nature*, *14*, 209-233.

- Huynh-Hohnbaum, A. L., Bussell, T., & Gi, L. E. E. (2015). Incarcerated mothers and fathers: How their absences disrupt children's high school graduation. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 2(2), 1-11.
- Kanazawa, S. (2001). Why father absence might precipitate early menarche: The role of polygyny. *Evolution and Human Behavior*, 22(5), 329-334.
- Kevorkian, C. (2010). Father Absence and Self-Esteem Amongst Economically Disadvantaged Children. *Social Work Theses*, 55.
- Kosmačin, K. (2020). Suvremeno očinstvo. *Neobjavljeni završni rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
- Liu, D., Jiang, Y., Wu, F., Yang, X., & Huang, R. (2022). Distinct roles of perceived teacher and peer relationships in adolescent students' academic motivation and outcomes: Father absence as a moderator. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 16.
- Lundberg, S. (2017). Father Absence and the Educational Gender Gap. *IZA Discussion Papers*, 10814. Bonn: Institute of Labor Economics.
- Luo, J., Wang, L. G., & Gao, W. B. (2012). The influence of the absence of fathers and the timing of separation on anxiety and self-esteem of adolescents: A cross-sectional survey. *Child: care, health and development*, 38(5), 723-731.
- Maestripieri, D., Roney, J. R., Debias, N., Durante, K. M., & Spaepen, G. M. (2004). Father Absence, Menarche and Interest in Infants among Adolescent Girls. *Developmental Science*, 7(5), 560-566.
- Magangi, A. (2018). Influence of Father Absence on Self-Esteem of Secondary School Students in Keiyo Sub-County, Kenya. *African Journal of Education, Science and Technology*, 4(4), 246-255.
- Mandara, J., & Murray, C. B. (2006). Father's absence and African American adolescent drug use. *Journal of Divorce & Remarriage*, 46(1-2), 1-12.
- Markowitz, A. J., & Ryan, R. M. (2016). Father absence and adolescent depression and delinquency: A comparison of siblings approach. *Journal of marriage and family*, 78(5), 1300-1314.

- Marsiglio, W., Day, R. D., & Lamb, M. E. (2000). Exploring fatherhood diversity: Implications for conceptualizing father involvement. *Marriage & Family Review*, 29(4), 269-293.
- Maskalan, A. (2016). In the Name of the Father: A Discussion on (New) Fatherhood, Its Assumptions and Obstacles. *Revija za socijalnu politiku*, 23 (3), 383-397.
- McBride, B. A., Dyer, W. J., & Laxman, D. J. (2013). Father involvement and student achievement: Variations based on demographic contexts. *Early child development and care*, 183(6), 810-826.
- McLanahan, S., Tach, L., & Schneider, D. (2013). The Causal Effects of Father Absence. *Annual review of sociology*, 39, 399–427.
- Mendle, J., Harden, K.P., Turkheimer, E., Van Hulle, C.A., D’Onofrio, B.M., Brooks-Gunn, J., Rodgers, J.L., Emery, R.E. and Lahey, B.B. (2009). Associations Between Father Absence and Age of First Sexual Intercourse. *Child Development*, 80, 1463-1480.
- Mihaljević, A. (2020). Uloga majke u oblikovanju roditeljske uloge oca. *Neobjavljena doktorska disertacija*. Zagreb: Univerzitet u Zagrebu, Odsjek za pedagogiju.
- Miller, H. V., & Barnes, J. C. (2015). The association between parental incarceration and health, education, and economic outcomes in young adulthood. *American Journal of Criminal Justice*, 40, 765-784.
- Milošević, M. (2021). Koncept bračnog očinstva u savremenom porodičnom pravu. *Civitas*. 171.
- Murray, Å., & Sandqvist, K. (1990). Father absence and children's achievement from age 13 to 21. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 34(1), 3-28.
- Musembi, L., Muriithi, J. K., & Githuthu, F. W. (2022). The influence of father absence on emotional adjustment of adolescent among secondary school learners in Makueni Sub-County, Kenya.
- Petts, R. J., Shafer, K. M., & Essig, L. (2018). Does adherence to masculine norms shape fathering behavior?. *Journal of Marriage and Family*, 80(3), 704-720.

- Profe, W., & Wild, L. G. (2017). Mother, father, and grandparent involvement: Associations with adolescent mental health and substance use. *Journal of Family Issues*, 38(6), 776-797.
- Pruett, M. K., Pruett, K., Cowan, C. P., & Cowan, P. A. (2017). Enhancing father involvement in low-income families: A couples group approach to preventive intervention. *Child Development*, 88(2), 398-407.
- Quinlan, R. J. (2003). Father absence, parental care, and female reproductive development. *Evolution and Human Behavior*, 24(6), 376-390.
- Qureshi, M. S., Khattak, A. Z., & Ahmad, A. (2021). The Effect of Father's Absence on Depression Levels in Male Children. *Journal of Behavioural Sciences*, 31(1), 214-138.
- Radl, J., Salazar, L., & Cebolla-Boado, H. (2017). Does living in a fatherless household compromise educational success? A comparative study of cognitive and non-cognitive skills. *European Journal of Population*, 33, 217-242.
- Reuven-Krispin, H., Lassri, D., Luyten, P., & Shahar, G. (2021). Consequences of divorce-based father absence during childhood for young adult well-being and romantic relationships. *Family Relations*, 70(2), 452-466.
- Roberts, C. (2020). Paternal Absence Among Adolescent Males Ages 14-18: The Influence on Educational Outcomes in Adulthood. *Unpublished dissertation*. Northridge: California State University.
- Salazar, I., L. (2018). A Journey towards Fatherhood: The importance of embodying a new role. *Unpublished Master Thesis*. UiT The Arctic University of Norway
- Sheppard, P., & Sear, R. (2012). Father absence predicts age at sexual maturity and reproductive timing in British men. *Biology Letters*, 8(2), 237-240.
- Sheppard, P., Snopkowski, K., & Sear, R. (2014). Father absence and reproduction-related outcomes in Malaysia, a transitional fertility population. *Human Nature*, 25, 213-234.
- Stanojević, D. T. (2015). Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji. *Neobjavljena doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

- Stanojević, D. (2018). *Novo očinstvo u Srbiji. Sociološka studija o praksama i identitetima očeva*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Stone, G., & Reister, H. (2020). Exploration of the relationship between father role salience and levels of involvement with their preschool children. *Journal of Social Work Education and Practice*, 5(1),34-48.
- Tither, J. M., & Ellis, B. J. (2008). Impact of fathers on daughters' age at menarche: a genetically and environmentally controlled sibling study. *Developmental psychology*, 44(5),1409.
- Turney, K., & Haskins, A. R. (2014). Falling behind? Children's early grade retention after paternal incarceration. *Sociology of Education*,87(4),241-258.
- Webster, G. D., Graber, J. A., Gesselman, A. N., Crosier, B. S., & Schember, T. O. (2014). A life history theory of father absence and menarche: a meta-analysis. *Evolutionary Psychology*, 12(2).
- Wildeman, C., Scardamalia, K., Walsh, E. G., O'Brien, R. L., & Brew, B. (2017). Paternal Incarceration and Teachers' Expectations of Students. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 3, 1-14.
- Williams, S. (2008). What is Fatherhood?: Searching for the Reflexive Father. *Sociology*,42(3),487–502.
- Zirima, H. (2019). Subjective wellbeing among women with father absence experience in Masvingo: depression, anxiety and relationship strategies. *Unpublished dissertation*. Masvingo: Great Zimbabwe Univerzitet: Fakultet društvenih nauka.